

ховувати, так би мовити, позитивну мотивацію дій посадових або фізичних осіб.

Надійшла до редколегії 22.04.98

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

В. ШЕПІТЬКО, проф. НЮА України

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ШАХРАЙСТВА

Сьогодні в Україні набуло значного поширення шахрайство, якому притаманне змінювання форм, видів та способів. Економічні перетворення у суспільстві, розвиток ринкових відносин пов'язані з тим, що шахрайство проникає в сферу підприємницької діяльності: інвестиційної, довірчої, страхової, банківської.

Шахрайство передбачає заволодіння державним або колективним майном шляхом обману чи зловживання довір'ям (ст. 83 КК) або заволодіння індивідуальним (приватним) майном, або придбання права на таке майно шляхом обману чи зловживання довір'ям (ст. 143 КК). Останніми роками цей вид злочинів став достатньо поширеним: кожний десятий злочин, який вчиняється організованими угрупованнями, стосується розкрадання державного майна і вчиняється шляхом шахрайства¹.

Щоб відмежувати шахрайство від інших видів посягань на власність, важливо встановити наявність обману або зловживання довір'ям. Обман і зловживання довір'ям при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість про вигідність або обов'язковість передачі йому майна чи права на нього². Під обманом слід розуміти повідомлення неправдивих відомостей або свідоме утаювання, замовчування про ті чи інші обставини, повідомлення про які було обов'язковим в даних ситуаціях. Шахрайський обман справляє такий вплив на поведінку власника майна або особи, яка володіє майном чи охороняє його, котрий здатний увести цю особу в оману відносно її добровільних дій з пере-

¹ Див.: Криміналістика: дослідження злочинів в сфері економіки/ Под ред. В. Д. Грабовського, А. Ф. Лубина. П./Повгород, 1995. С. 261.

² Див.: Абз. 2 п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 р. № 12//Бюл. Законодавства і юрид. практики України. 1995. № 1. С. 117.

дачі майна винному¹. Шахрайський обман обумовлює передачу злочинцю майна самим потерпілим або іншою особою.

За своїм змістом і формами обман різноманітний і може належати до особи, предмета, подій, дій та фактів. Формою шахрайського обману може бути категорична думка чи припущення про будь-яку обставину. Такий обман може набувати форми активної чи пасивної поведінки, це може бути словесний (вербальний) обман чи обман дією. У свою чергу словесний обман може бути вчинений у письмовій або усній формі. В юридичній літературі певна увага приділялася дослідженню форм обману, з'ясуванню їх особливостей².

Зловживання довір'ям полягає в тому, що злочинець для заволодіння майном потерпілого використовує близькі довірчі стосунки з ним. Довір'я може породжуватися службовими, родинними стосунками, особливою довірливістю потерпілого.

Криміналістична характеристика шахрайства охоплює елементи, які відбивають: спосіб вчинення, місце і обстановку вчинення шахрайства, час вчинення злочину, предмет посягання, особу злочинця, особу потерпілого, типові сліди злочину.

Існують різноманітні способи шахрайства. Вони можуть бути класифіковані за декількома підставами. Так, залежно від спрямованості шахрайського посягання відрізняють:

1) способи шахрайства з метою заволодіння державним або колективним майном:

— заволодіння матеріальними цінностями шляхом отримання цього майна за підробленими документами на базах, складах та інших об'єктах з використанням упущень матеріально відповідальних осіб;

— заволодіння грошовими коштами шляхом незаконного отримання державних пенсій або інших виплат від органів соціального захисту за допомогою підроблених документів про стаж роботи, заробітки та інші дані, необхідні для отримання пенсії;

— заволодіння майном шляхом придбання тих або інших товарів в кредит за підробленими документами і ухилення від сплати решти суми;

— привласнення майна, помилково відпущеного у більшій кількості чи кращої якості;

— отримання авансу за обіцянку виконати будь-які роботи чи за поставку товарів з наступним ухиленням від виконання зобов'язань за договором;

¹ Див.: *Матышевский П. С.* Преступления против собственности и смежные с ними преступления. К., 1996. С. 63, 64.

² Див.: *Панов Н. Н.* Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана. Х., 1980. С. 48—57.

— поставка товарів у меншій кількості, гіршої якості, ніж це передбачено договором;

— заволодіння великими сумами в банківських установах шляхом використання у банківських розрахунках між організаціями (підприємствами) фальшивих кредитових авізо і різних чекових документів;

— деякі інші;

2) способи шахрайства з метою заволодіння індивідуальним майном громадян:

— підміна предметів продажу, обміну та грошових коштів, що підлягають передачі контрагенту (використання шахраями грошових і майнових «кукол»);

— продаж виробів більш низької, ніж передбачено домовленістю, якості (продаж як золотих прикрасів з міді, латуні та бронзи);

— заволодіння предметами угоди без наміру виконувати зобов'язання за договором, наприклад, відхід від потерпілого під якимось приводом через прохідний двір — «протяг»;

— обраховування потерпілого при розміні великих купюр грошей або при їх купівлі;

— підкидання потерпілому фіктивних цінностей, втягнення його у «діління» знахідки і видурювання грошей як частини вартості «знайденого»;

— обман під час азартних ігор;

— проведення лотерей, сеансів вороження чи знахарства, як форми обману;

— позика грошей без наміру повернути борг;

— шлюбні афери;

— збирання «пожертвувачів»;

— продаж невідчужуваного майна;

— інші різновиди.

Способи шахрайства можуть бути поділені на ті чи інші види залежно від сфери економічної діяльності:

1) у сфері побутового обслуговування (отримання речей, що дорого коштують, за документами своїх родичів, викраденими чи знайденими документами);

2) у сфері страхування (завищення сум шкоди, що підлягають сплачуванню клієнтові обумовлених страхових подій);

3) у сфері соціального захисту (підроблення документів з метою одержання пенсій чи допомог, надання довідок про значно завищену заробітну платню з метою підвищення пенсій та ін.);

4) у сфері туризму (різні туристичні афери);

5) у сфері вивозу робочої сили за кордон (афери із збиранням грошей у бажаючих поїхати на заробітки) та ін.

Способи шахрайства розрізняють залежно від характеру

«стосунків», що виникають між підприємствами чи господарськими товариствами:

1) фіктивне представництво (використання фіктивних документів) про належність до тієї чи іншої фірми з метою укладання договорів і отримання товару без оплати);

2) фіктивне посередництво (особа чи група осіб діють від імені неіснуючої фірми з метою укладання договору з підприємством на закупівлю в нього сировини, матеріалів тощо для іншого підприємства. Від одного підприємства шахрай отримує матеріальні цінності, а від іншого — гроші);

3) отримання позик під фіктивні проекти (шахрай готує такі документи, які підтверджують його наміри).

Залежно від тривалості злочину можна виділити такі способи шахрайства:

1) одноразові (отримання товару в кредит без наміру наступної виплати грошей);

2) тривалі (незаконне отримання пенсії або грошової допомоги).

Залежно від характеру локалізації шахрайства можуть бути названі такі способи:

1) спрямовані на вузьке коло жертв;

2) спрямовані на широке охоплення населення.

Місце вчинення шахрайства у криміналістичній характеристиці може відбиватися різними ознаками. Місце вчинення злочину обирається з урахуванням можливості реалізації обраного способу злочину, предмета посягання, особи жертви. Деякі способи шахрайства реалізуються у кількох місцях, не пов'язаних між собою. Мова може йти й про територіальне поширення будь-якого виду шахрайства. Шахраї можуть створювати «спеціальні фірми», в яких здійснюється збирання грошей від обманутих громадян (на оформлення віз чи паспортів для виїзду за кордон, різних туристичних афер, «довічних страхувань», підтримку клубів, побудову класичних пірамід «імені Льоні Голубкова», «благодійні» заходи та ін).

Шахрайські посягання з метою заволодіння колективним майном (майном юридичних осіб) вчиняються за місцем знаходження власників чи зберігання їх цінностей. У сучасних умовах шахрайські діяння все частіше відбуваються в установах (чи підприємствах), де укладаються угоди: на біржах, у брокерських конторах, посередницьких фірмах, агентствах по нерухомості, адвокатських і нотаріальних бюро, в процесі аукціонів. Шахрайство, спрямоване на заволодіння майном фізичних осіб, вчиняється в місцях купівлі-продажу предмета посягання, на вулицях, вокзалах, за місцем проживання злочинця чи жертви.

Обстановка вчинення шахрайства тісно пов'язана з способом злочину. До ознак обстановки належать як ознаки, що визначають речове середовище, у якому вчиняється злочин, так і її об'єктивні умови. При вчиненні шахрайства може мати місце утворення злочинцем обстановки, що сприяє досягненню мети заволідіння цінностями шляхом обману чи зловживання довір'ям. Шахрай може демонструвати своє удаване знайомство з впливовими людьми (пред'являти візитні картки, фотографії, автографи), вказувати поінформованість у певних питаннях, пропонувати дружбу, запрошувати в ресторан, розповідати про себе. Шахрайський обман може виразитися в конклідентних діях, що породжують оману потерпілого щодо передачі майна вшпному. Такими прийнято вважати: використання фірмового обмундирування особою: яка не має права його носити, і заволідіння на цій підставі майном; споживання продуктів під виглядом готовності сплатити їх вартість; зміна зовнішнього вигляду, форми чи властивостей різних предметів і видача їх за інші предмети з метою заволідіння майном.

Час вчинення злочину не тільки є елементом криміналістичної характеристики злочину, а й дозволяє встановити черговість, розвиток різних явищ і процесів у часі. Важливо з'ясувати початок і закінчення шахрайського діяння, його тривалість у часі. Шахрайство може мати тривалий проміжок часу, складатися з кількох часових відрізків. У більшості випадків шахрайство вчиняється у денний час. Воно може бути пов'язане з часовими інтервалами діяльності тієї чи іншої установи, організації або підприємства.

Предметами посягання при шахрайстві можуть бути різноманітні матеріальні цінності, грошові кошти, право на майно. Термін «майно» при розслідуванні шахрайства розглядається у широкому розумінні¹. Він охоплює гроші, цінні папери, товари, сировину, напівфабрикати тощо. Характеристика предмета посягання має значення для встановлення особи злочинця.

Особа шахрая характеризується специфічним комплексом ознак. Більшість злочинців має сильний удар уяви, вони використовують сугестивний вплив і вміння переконувати людей. До особистих якостей «онуків лейтенанта Шмідта» належать хитрість, брехливість, вміння прихилити до себе оточуючих, знання способів підроблення документів. За своїм зовнішнім виглядом — це звичайно поважні люди, які вміють себе по-

¹ Див.: Селиванов Н. А. Расследование мошенничества: Руководство для следователей. / Под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. М., 1997. С. 510.

дати, мають певні пізнання в галузі психології. Вони мають достатньо гарну спостережливість і швидку реакцію на обстановку, що змінюється. Шахраї використовують можливості перевтілення, встановлюють контакти з людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки.

Шахраї можуть бути поділені на певні групи:

1) «нові» шахраї, що використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, страхової, інвестиційної та довірчої діяльності;

2) шахраї-гастролери, які постійно роз'їжджають і негайно зникають з місць вчинення злочинних діянь;

3) шахраї-гравці, які використовують азартні ігри (карточні шулери, «катали», «червоні валети» та ін.);

4) шахраї, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово судимі за шахрайство та інші злочини;

5) шахраї, що вчинили злочин уперше за легковажністю, під впливом інших осіб чи ситуації;

6) шахраї-одиначки і шахраї, що вчиняють злочин групою, в тому числі з розподілом ролей.

Дані про жертву злочину мають важливе значення в системі криміналістичної характеристики шахрайства. Спостерігається певний взаємозв'язок між властивостями особи потерпілого і особи злочинця, простежується відома вибірковість з боку шахрая. Система ознак, що належить до особи потерпілого, охоплює: демографічні відомості (стать, вік, місце проживання, роботи та ін.), дані про спосіб життя, риси характеру, схильності, зв'язки і стосунки, відомості про віктимність.

Для шахрайства не характерні сліди, що залишаються на місці події¹. Може не існувати й самого місця події. У більшості випадків сліди злочинної діяльності зберігаються в документах. Такі документи використовуються для обману і введення в оману державних або матеріально-відповідальних осіб. Вони часто містять відомості, які є важливими для розслідування.

Надійшла до редколегії 13.03.98

¹ Див.: Криміналістика: расследование преступлений в сфере экономики. С. 266.